

Іна Соркіна

кандыдат гістарычных навук,
дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Янкі Купалы (г. Гродна, Беларусь)

Культурная прастора мястэчак Беларусі (канец XVIII — першая палова XIX ст.)

Стракатасць складу насельніцтва мястэчак пры іх невялікіх памерах і адсутнасці ананімнасці вялікага горада, павольнасць штодзённага жыцця ва ўмовах традыцыйнага грамадства, своеасаблівы эканамічны і культурна-побытавы ўклад гэтых паселішчаў стваралі непаўторную атмасферу мястэчка, вельмі адрозную як ад горада, так і ад вёскі. Адметнай была і іх культурная прастора. Адным з галоўных фактараў яе фарміравання з'яўлялася сацыяльная і этнаканфесійная структура насельніцтва гэтых паселішчаў.

Жыхары мястэчак у канцы XVIII — першай палове XIX ст. былі прадстаўнікамі розных саслоўных груп, характэрных для дакапіталістычнай эпохі. Самыя шматлікія групы местачкоўцаў — сяляне і мяшчане. Акрамя іх у мястэчках жылі купцы, дваране, чыноўнікі, разначынцы, духоўныя асобы, ваенныя, аднадворцы, дваровыя людзі, ганаровыя грамадзяне і інш. У мястэчках пражывалі і гарадскія (мяшчане, купцы, ганаровыя грамадзяне), і сельскія саслоўі (розна катэгорыі сялян). Саслоўную дынаміку мястэчак узмацнялі змены ў размеркаванні яўрэяў паміж населенымі пунктамі Беларусі. Пераважна за кошт перасяленняў яўрэяў, а часткова і ў выніку эканамічных чыннікаў, адбываўся рост гарадскіх саслоўяў (мяшчан, купцоў). Пры гэтым саслоўная структура мястэчак вылучалася адноснай гармоніяй. У сярэдзіне XIX ст. у мястэчках прадстаўнікі сельскіх саслоўяў складалі каля 40 %, гарадскіх — каля 60 % [1], яны суадносіліся як 1:1,5, што пацвярджае прамежкавае становішча

мястэчак паміж вёскай і горадам, а таксама перавагу ў іх гарадскіх элементаў.

За вывучаемы час адбыліся значныя змены ў этнаканфесійным складзе насельніцтва мястэчак. Местачкоўцы складаліся пераважна з беларусаў і яўрэяў. Удзельная вага апошніх значна ўзрасла з-за палітыкі ўлад, накіраванай на канцэнтрацыю яўрэйскага насельніцтва ў гарадах і мястэчках. Пабочным вынікам правадзімай уладамі палітыкі ўрбанізацыі было ператварэнне мястэчак у асяродкі яўрэйскай гісторыі і культуры рэгіёна. Своеасаблівая яўрэйская субкультура была значна адасобленая ад навакольнага культурнага асяроддзя. Наяўнасць гэтай рэлігійна-культурнай і духоўна-сацыяльнай аўтаноміі яўрэйскіх абшчын у мястэчках выклікае неабходнасць ужывання паняцця «*штэтл*», пад якім трэба разумець яўрэйскую фізічную і духоўную прастору ў беларускім мястэчку. Наяўнасць штэтла выступае галоўнай асаблівасцю беларускага мястэчка канца XVIII — першай паловы XIX ст. У многіх мястэчках пражывалі палякі, рускія, украінцы, татары, літоўцы, немцы, цыганы і інш. У асобных мястэчках часова жылі, выконваючы свае прафесійныя абавязкі, запрошаныя ўладальнікамі іншаземцы: англічане, французы, італьянцы, шведы і інш. Істотным фактарам жыцця традыцыйнага грамадства была рэлігія. Па веравызнанні жыхары мястэчак былі пераважна хрысціянамі і іўдзеямі. У мястэчках былі прадстаўлены ўсе хрысціянскія канфесіі Беларусі той эпохі: тут жылі ўніяты (да 1839 г.), праваслаўныя, католікі, пратэстанты. Іўдзеі падзяляліся на дзве групы: *хасіды* (прадстаўнікі новай містычнай рэлігійнай плыні) і *міснагдым* (прыхільнікі артадаксальнага рабінскага іўдаізму). Іслам (мусульманства) вызнавалі татары. Такім чынам, у адзіным працэсе функцыянавання гэтых паселішчаў узаемадзеінічалі прадстаўнікі розных этнасаў і веравызнанняў. Гэта стварала своеасаблівасць гаспадарчага і сацыяльна-культурнага жыцця, унікальныя формы зносін паміж людзьмі ў мястэчках. Джон Кліер вызначае «*штэтл*» як унікальную кантактную эканоміка-культурную зону, якая аб'ядноўвала не толькі яўрэяў паміж сабой, але таксама яўрэяў і хрысціян [2].

Вывучэнне дэмаграфічных, сацыяльных працэсаў у мястэчках Беларусі канца XVIII — першай паловы XIX ст. выяўляе іх дынамізм. На працягу гэтага часу склалася стракатая мазаіка розных саслоўных, этнаканфесійных груп местачковага насельніцтва. Нават яўрэйскія абшчыны мястэчак, выступаючы адзінай супольнасцю ў стасунку да хрысціянскага наваколля, сталі моцна стратыфікаваныя ў сацыяльным, маёмасным, а таксама рэлігійным (*хасіды*, *міснагдым*, прыхільнікі ідэй

яўрэйскага асветніцтва — *гаскалы*) планах. Таму немагчыма стварыць «абагулены партрэт» жыхара мястэчка дадзенай эпохі. Ён «раскладваецца» на шэраг асобных «эскізаў». Не ўяўляла адзінага тыпу, накіраванага традыцыйнай культуры вёскі, і культура мястэчка. Яна, як і гарадская культура, эклектычна спалучала ў сабе скібы рознай сацыяльнай, этнічнай, канфесійнай афарбоўкі.

Трапную характарыстыку феномена культуры мястэчак даў Вячаслаў Рагойша: «У беларускіх мястэчках на роўных ці з некаторай перавагай аднаго або другога сыходзіліся веры (праваслаўная, каталіцкая, іўдзейская, часам — ісламская), этнасы (беларусы, палякі, яўрэі, часам — беларускія татары, рускія стараверы), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). <...> Для культуролагаў мястэчка цікавае як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадукцыравання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічная лабараторыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння, выпрацоўкі на гэтай аснове своеасаблівага феномена — поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры» [3].

Найбольш рэльефнымі і вызначальнымі на шматэтнічным культурным ландшафце мястэчак выступалі іўдзейская і хрысціянская традыцыі. Найбольш выразнай была і мяжа паміж імі. Аднак аўтаномнасць, ізаляванасць яўрэйскай культуры нельга абсалютызаваць. Знаходзячыся ў пастаянным кантакце з хрысціянскім насельніцтвам, яўрэі не маглі не зведаць уплыву з яго боку. Паміж іўдзейскай і хрысціянскай традыцыямі адбываўся пэўны сінтэз, пэўнае ўзаемапрапіканне і ўзаемаўзбагачэнне. Так, Валерый Дымшыц, знаўца яўрэйскіх народных казак і тэатральнага мастацтва, сцвярджае, што ў гэтых галінах поле ўзаемаўплыву паміж названымі традыцыямі было шырокім. Барыс Хаймовіч, даследчык помнікаў яўрэйскага пластычнага мастацтва, прыйшоў да высновы, што частка мадэлей хрысціянскага свету пераходзіла ў яўрэйскую традыцыю. Ала Сакалова, спецыяліст па архітэктуры штэтла, адзначае, што, нягледзячы на яе спецыфічнасць і адметнасць, існавалі некаторыя запазычанні, у прыватнасці ў галіне будаўнічай тэхнікі. Зіновій Столяр, вывучаючы музыку яўрэйскага мястэчка, прыйшоў да высновы, што сведчаннем жыцця яўрэяў у іншанацыянальным асяроддзі выступаюць двухмоўныя і поліматыўныя песні і інструментальныя мелодыі, у якіх «ужываюцца» прыметы фальклору розных народаў. Узаемадзеянне паміж музычнымі культурамі яўрэяў і славян у самых розных аспектах (мелодыі, рытміцы, жанрах, інструментарыі, выканаўчай манеры) вывучаў і Дзмітрый Сляповіч. Паводле абгрунтаванай высновы даслед-

чыкаў, можна канстатаваць адкрытасць яўрэйскай музычнай традыцыі для ўплываў музыкі суседзяў-славян.

Змітрок Бядуля слушна адзначаў: «Суседства гэтых двух нацый (яўрэй і беларусаў — *I. С.*) стварала такія жыццёвыя ўмовы і эканамічныя сувязі, у якіх адна нацыя без іншай не магла абыйсціся» [4]. Так, паводле ўспамінаў Абрама Паперны, яўрэйскія гандляры і беларускія ткачы ў Капылі працавалі ў тандэме: «...мещане-белорусы по заказам местных еврейских торговцев ткали холст и тонкие белые покрывала, употреблявшие в то время еврейскими женщинами как часть головного убора» [5]. Яўген Сахута звярнуў увагу на тое, што найлепшымі майстрамі маляваных куфраў, папулярных сярод беларусаў, былі яўрэі, якія тонка адчувалі культурныя патрэбы таго асяроддзя, дзе ім прыходзілася жыць [6].

Заканмерным вынікам сумеснага пражывання двух народаў стала і ўзаемапранікненне беларускай мовы і ідыш. Словы, як тыя птушкі, пераляталі з-пад аднае страхі пад другую. Яўрэі і беларусы не толькі навучыліся разумець адзін аднаго. Вопыт зносін прывёў да ўтварэння новага слоўнікавага запasu, зваротаў і выказаў, прыказак і прымавак, якія адлюстроўвалі ўвесь спектр іх узаемаадносін. Нормы і фанетыка беларускай мовы былі выкарыстаныя Лэйзерам Бэн-Егудам з м. Лужкі і Мендэлем Мойхерам-Сфорымам з м. Капыль для адраджэння іўрыту, каб надаць яго кніжнай версіі размоўную і ўдыхнуць у яго новае жыццё [7].

Як бачым, узаемапранікненне і ўзаемаўзбагачэнне паміж яўрэйскай і хрысціянскай культурамі былі даволі прыметныя. І менавіта мястэчка было месцам сустрэчы і перакрывавання гэтых дзвюх разнародных традыцый.

Культурная прастора мястэчка Беларусі шматмерная яшчэ і таму, што ёй было ўласціва суіснаванне субкультур розных сацыяльных слаёў. У разглядаемы перыяд паміж імі паступова навязваліся своеасаблівыя культурныя «мосцікі» на шляху фарміравання адзінай культурнай прасторы Новага часу [8]. Гэты працэс назіраўся і ў мястэчках. Тут прафесійнае мастацтва кантактавала з народнай творчасцю, чэрпала для сябе талент з народа. Адначасова жыхары мястэчак мелі магчымасці далучыцца да некаторых галін элітарнай культуры праз пасрэдніцтва настаўнікаў, святароў, уладальнікаў мястэчак, якія прытрымліваліся асветніцкіх ідэалаў. Найбольш адчувальна гэта было ў галіне асветы, паколькі ў мястэчках былі сканцэнтраваны навучальныя ўстановы. Культурныя «мосцікі» паміж жыхарамі мястэчак (сялянствам, мяшчанствам)

і адукаванай элітай былі таксама ў тэатральным і музычным мастацтве. Архітэктура фарміравала ўяўленні местачкоўцаў аб новых стылях і тыпах пабудовы.

Нягледзячы на палітыку царскіх улад, накіраваную на разбурэнне культурнай інфраструктуры, якая склалася да канца XVIII ст., у мястэчках назіралася актывізацыя культурнага жыцця, і яны працягвалі адыгрываць важную ролю ў развіцці культуры Беларусі, у першую чаргу, у адукацыі. Яны выступалі значнымі адукацыйна-асветніцкімі цэнтрамі, тут знаходзіліся навучальныя ўстановы, бібліятэкі і музейныя зборы. У мястэчках былі прадстаўлены разнастайныя тыпы навучальных устаноў. Многія вучылішчы і некаторыя гімназіі размяшчаліся не ў павятовых гарадах, а ў мястэчках (Свіслач, Шчучын, Жыровічы, Лыскава, Лужкі, Беразвечча, Валынцы, Ушач, Талачын, Маладзечна, Ляды, Халопенічы, Касцюковічы), што паспрыяла ператварэнню іх у значныя асветніцкія цэнтры. Мясцічка Горкі на нядоўгі час стала адзіным у Расіі цэнтрам вышэйшай аграрна-адукацыйнай, што паспрыяла набыццю гэтым паселішчам статусу горада. Мясцічкі, дзе знаходзіліся вышэйшыя рэлігійныя навучальныя ўстановы іўдзеяў — *ешывы* (Валожын, Мір), былі асноўнымі цэнтрамі выхавання духоўнай і інтэлектуальнай эліты яўрэйства.

У многіх мястэчках, акрамя вучылішчых бібліятэк, існавалі бібліятэкі пры цэрквах і манастырах, у прыватных асоб. Асобныя з гэтых паселішчаў увайшлі ў гісторыю музейнай справы і навукі: асяродкам гістарычнай і археалагічнай навукі з'яўляўся Лагойск, дзе браты Тышкевічы стварылі археалагічны музей — першы на Беларусі музей старажытнасцей; вядомым культурна-асветніцкім цэнтрам выступалі Паставы, дзе Канстанцін Тызенгаўз арганізаваў арніталагічны музей. Па асветніцка-адукацыйнаму патэнцыялу, такім чынам, некаторыя мястэчкі стаялі на ўзроўні павятовых гарадоў і нават пераўзыходзілі іх.

Калі навучальныя ўстановы, што знаходзіліся ў мястэчках, аказвалі значны ўплыў на паўсядзённае жыццё іх жыхароў, то гэтага нельга сказаць пра прыватныя кнігазборы і музейныя калекцыі, што належалі арыстакратыі. Яны былі даступныя пераважна вузкаму колу — іх сем'ям, гасцям, прадстаўнікам таго ж самага са слоў, а з жыццём местачкоўцаў не мелі амаль ніякай сувязі. Аднак факты аб іх наяўнасці ў мястэчках рэпрэзентуюць гэтыя паселішчы як асяродкі элітарнай (шляхецкай) культуры.

Мясцічкі выступалі таксама і цэнтрамі тэатральнага і музычнага мастацтва Беларусі канца XVIII — першай паловы XIX ст. Школьным тэатрам пры дамініканскім калегіуме славіліся Валынцы, прыгонным — Шклоў, Ружаны, Свіслач, Чачэрск і інш. Мясцічкі ўваходзілі ў сферу

дзеінасці тэатра прыватных антрэпрыз. У кірмашовыя дні і народныя святкаванні актывізавалася музычнае жыццё мястэчак: прыязджалі музыканты, арганізаваліся канцэрты і танцавальныя вечары. Працягваў сваё развіццё ў мястэчках беларускі і яўрэйскі народны тэатр. Насычаным было музычнае жыццё яўрэйскіх абшчын. Такім чынам, тэатр і музыка былі неад'емнай часткай паўсядзённага жыцця местачкоўцаў.

Як своеасаблівую з'яву, якая сфарміравалася пад уплывам комплексу гістарычных, сацыяльных і эканамічных умоў, як феномен, можна разглядаць архітэктурнае аблічча мястэчак. Планіроўка і забудова мястэчак мела сваю характэрную структуру і эстэтыку, хаця ў мястэчках спалучаліся архітэктурна-планіровачныя рысы горада і вёскі. Архітэктурна мястэчак Беларусі ўвабрала ў сябе асаблівасці яўрэйскай культуры, што таксама ўзмацніла арыгінальнасць, прыдала непаўторны каларыт архітэктурнаму абліччу мястэчак. Неабходна падкрэсліць, што гэтыя паселішчы выступалі захавальнікамі аўтахтоннай архітэктурны (мясцовай культурнай традыцыі ўвогуле). Тут складалася своеасаблівая культура ўрбанізаванага побыту, якая мела мясцовае паходжанне. Хваля расійскай універсальнасці яшчэ не паспела да мястэчак дакаціцца.

На розныя бакі жыцця местачкоўцаў, асабліва на культуру, істотна паўплываў фактар наяўнасці рэзідэнцыі ўладальніка. Яскравыя прыклады — росквіт Ружанаў, Дзярэчына, Гальшанаў за часамі Сапегаў, Свіслачы ў часы ўладання ім Вінцэнта Тышкевіча [9]. Палацава-паркавыя комплексы ўздзейнічалі на фарміраванне планіроўкі і забудовы мястэчак, надавалі адметнасць іх архітэктурнаму абліччу. Уладальнікі нярэдка спрыялі адукацыйна-асветніцкаму развіццю мястэчак, актывізацыі іх тэатральнага і музычнага жыцця. Менавіта цераз шляхецкую сядзібу мястэчка (а таксама вёска) атрымлівала большасць ведаў аб новых павевах у культурным жыцці, адбіраючы з іх тое, што найбольш адпавядала сялянскаму ці мяшчанскаму светаўспрымання. У арбіту культурных уплываў магнацкай ці шляхецкай сядзібы часткова ўцягвалася нават яўрэйскае насельніцтва мястэчак. У шэрагу выпадкаў канфіскацый маёнткаў, у тым ліку і мястэчак, і перадачы іх у дзяржаўную ўласнасць адбывалася паступовае спусташэнне не толькі сядзіб, але і гаспадарчых комплексаў, пагаршэнне сацыяльна-эканамічнага становішча жыхароў, збыдненне іх культурнага жыцця [10].

Важнейшую ролю ў культурным жыцці жыхароў мястэчак, у фарміраванні іх ментальнасці па-ранейшаму выконвалі рэлігійныя ўстановы. Касцёл, царква, збор, сінагога, мячэць — менавіта тут местачкоўцы сустракаліся з тэатралізацыяй абрадаў, прыгожым мастацтвам,

прадстаўленым жывапісам, скульптурай, далучаліся да прафесійнай музычнай культуры.

Вывучэнне развіцця ў мястэчках адукацыі, тэатральнага і музычнага мастацтва, архітэктуры дазваляюць убачыць рознакаляровы «калейда-скоп» культурных працэсаў, з'яў і падзей, якія паўплывалі на паўсядзённае жыццё местачкоўцаў. Культурнай прасторы мястэчак Беларусі была ўласціва гетэрагеннасць. З аднаго боку, відавочны поліэтнічны, поліканфесійны, полілінгвістычны характар местачковай культуры. З другога боку, культурнай сітуацыі ў мястэчках было ўласціва суіснаванне субкультур розных сацыяльных слаёў (традыцыйнай, элітарнай), паміж якімі наладжвалася пэўнае ўзаемадзеянне. Мясцічка, такім чынам, было своеасаблівым «мастком» паміж народнай і прафесійнай культурай.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (городовое положение 16 июня 1870 г.). — Т. V. — СПб., 1879. — С. 82—102.
2. *Klier, John D.* What exactly was a Shtetl? / John D. Klier // The Shtetl : Image and Reality Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish. — University of Oxford, 2000. — P. 26.
3. *Рагойша, В.* Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжа (на прыкладзе Ракава) / В. Рагойша // Беларусіка. — Кн. 15. — Мінск, 2000. — С. 62.
4. *Бяудя, Зм.* Жыды на Беларусі / Зм. Бяудя // ARCHE. — 2000. — № 3 (8). — С. 24.
5. *Паперна, А. И.* Из Николаевской эпохи. Воспоминания / А. И. Паперна // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т. 2. — СПб., 1910. — С. 5—6.
6. *Сахута, Я. М.* Беларуская народная мастацтва / Я. М. Сахута. — Мінск : Беларусь, 2011. — 367 с.
7. *Смиловицкий, Л.* Евреи в Турове : история местечка Мозырского Полесья / Л. Смиловицкий. — Иерусалим, 2008. — С. 68—71.
8. *Куль-Сяльверстава, С. Я.* Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур : Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. — 1820-я гады) / С. Я. Куль-Сяльверстава. — Мінск, 2000. — С. 92, 106.
9. *Соркіна, І.* Асаблівы сусвет м. Свіслач / І. Соркіна // Спадчына. — 2002. — № 2—3. — С. 102—118.
10. *Радзюк, А. Р.* Канфіскацыя прыватнай уласнасці на Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. : дыс. ... канд. гіст. навук / А. Р. Радзюк. — Мінск, 2006. — С. 84.